

ALBERT BÉGUIN AND THE ROMANTIC DREAM

Iulian Boldea

Prof. PhD, University of Medicine, Pharmacy, Science and Technology of Târgu Mureș; Scientific Researcher, ICSU „Gh. Șincai”, Romanian Academy

Abstract: Albert Béguin points out that in the conception of romantic writers, the dream is revealed as a correspondence of all the forces and elements of the universe, functioning on the basis of the principle of universal analogy, which defines the harmonies between things. This "chain of analogies" emphasizes the cohesion force of being in the face of an unlimited, unstable, inhomogeneous universe. Poetry is, in the critic's view, an authentic and revealing manifestation of the human being's aspiration toward beauty, but also an essential access path to the origins of being.

Keywords: dream, analogies, harmony, beauty, romanticism

Un critic care este silit să consemneze „opozitia funciară dintre Spirit și Istorie” nu poate fi decât un spirit de o luciditate extremă, sensibil asemenea unui seismograf la convulsiile epocii sale, un spirit atras de absolut și însetat de dilemele și aporiile existenței. Acesta este Albert Béguin, o „spiritualitate puternică”, aflată într-o continuă și neobosită căutare: „căutarea lui Béguin, deși străbătută tot mai mult de dorința de integrare a tuturor planurilor, și în special al celui social-politic, n-a luat sfârșit o dată cu convertirea. Adevărata căutare nici nu poate avea sfârșit: scopul ei nu e undeva la un capăt; e în chiar desfășurarea sa, în înlesnirea cunoașterii de sine, și mai cu seamă în dezvăluirea unei unități a sinelui. Dezvăluirea aceasta e Graalul atît de rîvnit iar opera literară nu putea fi decât mijlocul, nu scopul unei vieți de căutare. Asta și admirăm la Béguin: puternica spiritualitate emanată din cuvintele sale. Care tot timpul parcă vor să spună altceva decît ce spun” (Dumitru Țepeneag).

Născut la 17 iulie 1901, la Chaux-de-Fonds, Elveția, decedat la 3 mai 1957 la Roma, Albert Béguin, scriitor, critic literar și editor elvețian, obține bacalaureatul la Gimnaziul din Chaux-de-Fonds, în 1919. Între 1919 și 1924, studiază la Universitatea din Geneva, unde obține o licență în litere, după care pleacă la Paris, unde este bibliotecar și traducător. Timp de cinci ani este lector de limbă și literatură franceză la Universitatea din Halle, documentându-se amplu și riguros pentru opera sa de referință, *L'âme romantique et le rêve*, carte ce va cunoaște un foarte mare succes. În 1934, Albert Béguin este profesor la Colegiul „Jean Calvin”, iar în 1937 își susține, la Universitatea din Geneva, teza de doctorat, cu titlul *Le rêve chez les romantiques allemands et dans la poésie française moderne*. Între 1937 și 1946 ocupă catedra de literatură franceză a Universității din Basel. Din 1942, editează publicația *Cahiers du Rhône*, sprijinind lupta scriitorilor pentru apărarea valorilor franceze, în timpul ocupației germane. Se întoarce la Paris în 1946, unde conduce revista *Esprit*.

În studiul său fundamental, *Sufletul romantic și visul*, Albert Béguin afirmă consubstanțialitatea dintre vis și forțele arhetipale, genezice ale universului, subliniind ideea de limbaj dual al ființei umane - un limbaj raționalizant, metodic, ce se conduce după logica diurnă și un alt limbaj al visului, esențial, nesupus tiraniei temporalității: „În vis, și încă din acea stare de delir care precede somnul, sufletul pare să vorbească un cu totul alt limbaj decât în mod obișnuit. Anumite obiecte din natură, anumite proprietăți ale lucrurilor desemnează pe neașteptate persoane și invers, cutare calitate sau acțiuni ni se înfățișează sub forma unor

persoane. Acest limbaj este mai potrivit cu sufletul omului decât cel al veghei. El e «infinite mai rapid, mai expresiv, mai cuprinzător, mai puțin supus desfășurării în timp».

Așa cum apreciază criticul, „orice epocă a gândirii umane s-ar putea defini, cu destulă profunzime, prin relațiile pe care le stabilește între vis și starea de veghe”. Pentru cel care visează, visul este, în multe privințe, o oglindă profundă a propriului sine, dar și o punere în abis a conștiinței sale „diurne”. Scriitorii romantici percepeau visul ca o „a doua viață” (Nerval), o alternativă nocturnă la metamorfozele cotidianului, un spațiu fluctuant, cu reverberații magice, un paliativ, dar și o formă de evaziune, de compensare a precarităților realului. Dominată de ambianța oniricului, opera lui Novalis e revelatoare în privința cultivării cu metodă și obstinție a visului, care îi pare poetului „o armă cu care ne apărăm de neregularitatea și obișnuitul vieții, o înzdrăvenire în libertate, a fanteziei încătușate”. Pe de altă parte, principiile arhetipale ale visului, mecanismele și articulațiile sale sunt alimentate, în adâncul lor, de reminiscențe ale gândirii arhaice, ale practicilor magice sau mitice.

În explorarea particularităților romantismului, Albert Béguin respinge implicațiile psihanalitice, observând că „romantismul va căuta în imagini, chiar și în cele morbide, calea spre regiunile necunoscute ale sufletului: nu din curiozitate, nu pentru a le curăți și pentru a le face mai fecunde în vederea vieții terestre, ci pentru a găsi acolo secretul a ceea ce, în timp și în spațiu, ne prelungește dincolo de noi înșine și face din existența noastră de acum un simplu punct pe linia unui destin infinite”. O conciliere a conștiinței cu universul se realizează, crede criticul, prin potențialitățile vizionare, magice ale cuvântului, dar și prin resursele inepuizabile ale visului, ce favorizează o astfel de conciliere, „visul prefigurând o conștiință viitoare, totală”.

Poezia este, în concepția lui Albert Béguin, o manifestare autentică și revelatorie a aspirației ființei umane spre frumos, dar și o cale de acces esențială spre orizontul originarității și spre absolut. Prin intermediul metaforei, poezia configurează un „răspuns” la adresa spaimelor și iraționalității vieții instinctuale, conferind lucrurilor o nouă ordine în vederea regăsirii unei „unități esențiale”: „Astfel, opera nu va răspunde numai unei nevoi particulare, aceea a unei plăceri estetice fără valoare de cunoaștere. Ea va apropia, prin metaforă și conform legilor de neformulat ale vieții profunde, obiectele cele mai îndepărtate în timp și în spațiu. Iar poetul se va convinge că aceste alăturări neprevăzute corespund unei înrudiri reale între obiectele însele. Astfel, poezia va fi un răspuns, singurul răspuns cu putință, la spaima elementară a fapturii închise în existența temporală. Ambiția poetului care întâmpină aceste grupări neprevăzute de obiecte e, nici mai mult nici mai puțin, de a le smulge ordinii întâmplătoare a timpului și universului nostru spațial, ca să le redistribuie după o nouă ordine. Această ordonare n-ar fi însă altceva decât tocmai aceea a unității esențiale; regăsind-o prin magia lui particulară, poetul va atinge uneori absolutul de care e însetat și chinuit”.

În concepția lui Albert Béguin, visul nu se reduce doar la spațiul și la timpul nocturnului, astfel încât, datorită tectonicii sale fluctuante și a sintaxei sale incongruente, este imposibil să se elaboreze o știință sau o estetică a visului. Viața și visul sunt asemenea unor vase comunicante, ele se întrepătrund fără încetare, edificând o realitate esențială, originară, comună, având rădăcini revelatoare în adâncimile insondabile, genezice ale universului. Viața și visul își împrumută, astfel, una celuilalt chipuri, ipostaze, măști și roluri, lucrurile căpătând, astfel, din această contaminare perpetuă, înfățișări festive, ludice sau naiv-infantile: „Chiar dacă ies din vis, chiar dacă mă întorc la existența care ne este dată, totul e acum altfel, ca după o îndelungată absență. Locurile și chipurile și-au recăpătat înfățișarea pe care au avut-o în ochii mei de copil. Din vis mă întorc cu acea putere de a iubi viața, de a iubi oamenii și lucrurile și faptele, pe care o uitasem și de care mă dezvășasem, părăsind paradisul copilăriei”.

De altfel, Albert Béguin subliniază faptul că, în concepția scriitorilor romantici, visul ni se destăinuie în virtutea unei corespondențe a tuturor forțelor și elementelor din univers, funcționând pe baza principiului analogiei universale, care stipulează infinitele armonii dintre lucruri. Acest „lanț al analogiilor” nu face altceva decât să accentueze forța de coeziune a ființei în fața unui univers ilimitat, nestatornic, neomogen prin definiție: „Idea analogiei universale, la care se referă concepția romantică și modernă a poeziei, e răspunsul spiritului uman la întrebarea pe care și-o pune, și expresia dorinței sale celei mai adânci. El a dorit să scape din timp și din lumea aparențelor multiple, pentru ca în sfârșit să atingă absolutul și unitatea. Lanțul analogiilor îi apare uneori ca legătura care, unind orice lucru cu oricare altul, străbate nemărginirea și stabilește coeziunea indisolubilă a Ființei”.

E limpede că se stabilește, prin această corespondență între vis și realitate, și un raport de corespondență intimă între *înăuntru* și *afară*, între dinamica interiorității, constrânsă la coerență afectivă și intelectuală și geografia neomogenă a lumii exterioare: „La romanticii cei mai spontani, un Tieck sau un Brentano, hotarul dintre «afară» și «înăuntru» se șterge într-atîta, încît nu se mai știe dacă personajele lor se caută pe sine de-a lungul spectacolelor și aventurilor sau dacă, prin stările lor sufletești, în voia jocurilor gândirii și ale limbajului, sînt în căutarea vreunei comori întrezărite. Pe ce potecă se pierd, ce unică descoperire atrage cu atîta putere toate aceste ființe care se evită și se reîntîlnesc, refugiindu-se rînd pe rînd în vis și realitate? Cînd Arnim, acest om în aparență atît de bine înfipt în realitate, întinde mrejele unui miraculos foarte arbitrar, cînd încurcă cuvintele și silabele, ce profetie speră el să citească în fundul ceștii de cafea? Cu ce scop își organizează Rimbaud imensa și lucida dereglare? Hugo, în orgiile sale metaforice, Nodier și Nerval clădind mitul propriei lor vieți, Baudelaire și Mallarmé, îndrăgostiți de transparența pură, suprarealiștii încercîndu-și metodele; toți evident participă la un joc foarte grav, în care e vorba de însăși existența lor. E oare interzis să reconstitui cu ajutorul gândirii drumul pe care l-au urmat, de la neliniște și pînă la straniile lor tentative, pînă la certitudinile iraționale ca și pînă la eșecurile suferite?”.

Criticul percepe visul ca modalitate de eliberare de constrîngerile categoriilor spațio-temporalității, creatorul fiind cel care, prin intermediul visului, caută să se sustragă demoniei secundelor și a determinațiilor spațiale, pentru a accede la unitatea primordială a ființei. Voința de dez-limitare impune poeziei calea unei cunoașteri ce conduce la austeritate ontologică și expresivă, la un fel de „negare” de sine prin abolirea determinațiilor referențialității: „Ambiția poeziei romantice e așadar să ajungă, prin actul creației, la acea contemplare pură și inefabilă spre care se îndreaptă și misticul. Această ambiție definește îndrăzneala încercării romantice, ca și limitele ei. Căci a vrea să faci din poezie calea cunoașterii, care duce la totala despuiere de imagini, înseamnă să o încarci cu cele mai nobile imagini omenești. Dar totodată înseamnă să o conduci spre propria-i negare”.

Referindu-se la specificul arhitecturii onirice, Albert Béguin observă paleta amplă de conotații, setul divers de semnificații, simboluri și structuri metaforice care i se pot atribui visului, modalitate de acces ambiguă, privilegiată, polisemantică de a cunoaște realitatea în resorturile sale cele mai profunde și mai revelatoare. Între ritmul existenței onirice și ritmul existenței diurne se stabilește o semnificativă corespondență pulsatorie: „Uneori visul e locul de temut bîntuit de spectre, iar alteori somptuoasa poartă deschisă spre paradis. Cîteodată Dumnezeu însuși ne transmite pe această cale solemne avertismente, altădată rădăcinile noastre terestre se împlîntă astfel pînă în solul fecund al naturii. Ritmul vieții onirice, din care se inspiră și ritmurile artelor noastre, poate fi acordat cu mersul cel veșnic al astrelor, sau cu pulsația de la începuturi, care a fost și a sufletului nostru înainte de cădere. Și pretutindeni poezia își extrage substanța din substanța visului”.

În viziunea lui Albert Béguin, visul se constituie ca una dintre manifestările esențiale ale mitologiei romantice, prin care scriitorii ce și-au asumat estetica romantică au conturat anumite spații cu alură compensatorie, ca modalitate de reacție în fața unei realități

neconvenabile, dizolvante. Visul este, aşadar, o formă privilegiată de comunicare şi comuniune cu o realitate profundă, originară. Model al „creaţiei estetice”, visul, ca şi simbolistica nocturnului, devine o „împărăţie a absolutului”, ivită prin abolirea lumii senzaţiilor: „Privit din acest punct de vedere, mitul visului capătă o semnificaţie nouă. Visul nu mai e doar una din fazele vieţii noastre când ne regăsim în comunicare cu realitatea profundă. El e mai mult chiar şi decât modelul de preţ al creaţiei estetice şi nu ne mai mulţumim să adunăm nenumăratele metafore spontane prin care geniul oniric pune în legătură momente despărţite în timp, fiinţe şi obiecte depărtate în spaţiu. Visul şi Noaptea devin simbolurile prin care un spirit, dornic să părăsească aparenţele ca să ajungă la Fiinţă, încearcă să exprime spulberarea lumii sensibile. Noaptea, pentru romantic, ca şi pentru mistic, e acea împărăţie a absolutului la care nu ajungi decât înlăturând toate datele lumii simţurilor”.

În definierea şi descrierea esteticii romantismului, criticul subliniază efortul scriitorilor care au aderat la această doctrină de a contempla realitatea pură şi inefabilă a originarităţii, de a se revendica de la universul spaţiilor de aspect arhetipal, cu valoare paradigmatică. Poezia îşi revendică, aşadar, o funcţie de cunoaştere esenţială, fundamentată pe imersiunea în spaţiile infinite ale nopţii, ale mitului şi ale visului. Pe de altă parte, între poezie şi mistică se stabilesc, în permanenţă, raporturi extrem de bine precizate, corelaţii şi interferenţe, pe care criticul le scoate în relief cu claritate.

O astfel de comuniune mistică-poezie conferă legitimitate romantismului, curent literar ce a consacrat rolul „puterilor iraţionale”, „dorinţa de a crea un obiect”, dar şi de a sugera „prin imagine, revelaţia lăuntrică”: „Măreţia romantismului va rămâne în recunoaşterea şi afirmarea profundei asemănări dintre stările poetice şi revelaţiile de ordin religios, în încrederea acordată puterilor iraţionale şi în marea, totală nostalgie a fiinţei în exil. Dar chiar dacă stările poetice sunt într-adevăr semnele evidente ale unei realităţi diferite de cea a percepţiei noastre banale, nu-i sigur că poezia va putea să atingă vreodată cunoaşterea pe care şi-o propun aceşti poeţi. Nevoia acestei cunoaşteri e însoţită, în activitatea poetică, de nevoia operei; dorinţa de a crea un obiect, de a da naştere unei forme, de a sugera prin imagine revelaţia lăuntrică. Această dorinţă, vie în orice făptură, nu se deosebeşte în esenţă de nevoia uriaşă de desăvârşire pe care ne-o inspiră nostalgia cunoaşterii”.

Extrem de incitante sunt aprecierile criticului referitoare la mitul poetic, aşa cum se defineşte acesta prin prisma mitologiei şi esteticii romantismului. Poezia este „văzută ca un şir de gesturi magice, săvârşite de poet fără să le cunoască limpede semnificaţia, dar cu credinţa fermă că aceste rituri sînt elementele unei vrăjitorii atotputernice. Poetul e un clarvăzător, un vizionar; el ajunge la necunoscut, găseşte noul. Poezia e realul absolut; adevărul ei e superior adevărului istoric. Iată atîtea formule care, de-a lungul întregului secol, încearcă să rezume noul fel de a concepe poezia. De vreme ce se consideră că imaginaţia şi toate produsele necontrolate ale inconştientului, ce se recunosc numai după şocul afectiv pe care îl primim, sesizează o realitate lăuntrică şi în acelaşi timp obiectivă, poetul va căuta o metodă care să-i îngăduie să prindă în capcana limbajului fragmente din viaţa lăuntrică. El va pune alături cuvintele doar după afinităţile lor sonore, se va încrede în ritmuri, în ecourile silabelor, în toate legăturile lăuntrice ale materialului lingvistic. Va accepta că dincolo de semnificaţia lor, bună pentru schimburile vieţii colective, cuvintele mai au şi o altă virtute, propriu-zis magică, datorită căreia pot prinde acea realitate ce scapă inteligenţei. Şi cu aceeaşi speranţă se va lăsa în voia imaginilor care urcă din străfundurile fiinţei, inexplicabile şi adesea ciudate, dar înzestrate cu o putere emotivă cu totul deosebită”.

Criticul precizează, totodată, o distincţie inevitabilă între instanţa lirică şi cea religioasă, pentru că tăcerii mistice îi corespunde, în fond, cuvântul „naşterea unei forme”: „Dar la capătul căii mistice nu mai e decât tăcere şi absenţă de imagini; la capătul tentativei

poetice există cuvântul și nașterea unei forme”. Cele două părți ale cărții - *Visul și natura* și *Visul și poezia*, edifică o arhitectură armonioasă și complexă, articulată cu tact și știință a unei bune așezări a textului critic. Titlurile „cărților” sunt cât se poate de ilustrative: *De la zi la noapte* (capitol consacrat preromantismului secolului al XVIII-lea: Lichtenberg, Moritz), *Visul, natura și reintegrarea*, *Explorarea nopții* (în prima parte), *Cerul romantic*, *Ținuturi franceze* (în partea a doua).

Chiar dacă analogiile dintre vis și poezie, sau vis și mistică sunt relevante, numeroase și cu totul semnificative, totuși, Albert Béguin expune și un set de distincții, pentru a le detașa, pe baza unor trăsături distinctive de justificată anvergură. Lecția despre universul oniric pe care ne-o oferă criticul e aceea că, înainte de toate, visul instaurează o lume de „libertate și imagini”, făcându-ne să înțelegem cât se poate de limpede că „ordinea aparentă a lucrurilor nu e singura cu putință”. Dincolo de aparențe există o prospețime arhetipală, din care rezidă chiar unitatea fundamentală a universului: „Visul nu e poezia, nu e nici cunoașterea. Dar nu există cunoaștere – dacă i se dă acestui cuvânt sensul cel mai înalt -, nu există poezie care să nu se hrănească din izvoarele visului. E fără îndoială zadarnic să aștepti de la spectacolele visului, de la fiecare din tablourile sale, o semnificație traductibilă, și să vrei să trăiești mai mult în vis decât în locul care ți-e hărăzit. Adevărata învățătură a visului stă în altceva: în însuși faptul că visezi, că porți în tine toată acea lume de libertate și imagini, că știi că ordinea aparentă a lucrurilor nu e singura cu putință. La întoarcerea din vis, privirea omului e în stare de acea uimire pe care o simți când dintr-o dată lucrurile capătă, pentru o clipă, prospețimea lor dintâi. Mă nasc pentru lucruri; ele se nasc pentru mine. Schimbul se restabilește, ca în primele clipe ale existenței; uimirea îi redă lumii minunata ei înfățișare feerică”.

Fermitatea raționalistă, rigoarea și precizia analizelor nu exclud existența, în *L'âme romantique et le rêve*, a unor fragmente sau volute ale textului în care turnura autobiografică a frazei trasează o geografie privilegiată a ființei, prin recuperarea dimensiunilor și potențialităților simbolice ale visului, delimitate cu atenție de imperativele pragmatice ale lumii cotidiene, cu detaliile și tribulațiile realului diurn („În străfundurile singurătății, după ce am avut curajul să accept sărăcia, nu regăsesc disperarea, nici tristețea. Pierzându-mi speranța în tot ce îmi oferea lumea, n-am ajuns la dezolare. Renunțând la comuniunile facile și întristătoare care se stabilesc între indivizi în viața de toate zilele, nu mi-am pierdut bucuria. Făptură, mă aflu cu celelalte făpturi în comunitatea cea mai profundă, care nu există decât în centrul sufletului – dar care, trainică de acum încolo, îmi va îngădui să cunosc în sfârșit, o dată întors la existența mea banală, adevărate prezențe omenești. Trăiesc, pentru o clipă, o viață care între noi toți e singurul loc comun; dar o dată cunoscând-o, nu voi mai putea s-o pierd”).

Finalul cărții are tonalitate de elogiul al acestui vehicul al esențialității umane, care este visul, modalitate de regăsire a paradisului pierdut al copilăriei, dar și forță germinativă a fapturii dilematice a omului: „Chiar dacă ies din vis, chiar dacă mă întorc la existența ce ne e dată, totul e acum altfel, ca după o îndelungată absență. Locurile și chipurile și-au recăpătat înfățișarea pe care au avut-o în ochii mei de copil. Din vis mă întorc cu acea putere de a iubi viața, de a iubi oamenii și lucrurile și faptele, pe care o uitasem și de care mă dezvătasem, părăsind paradisul copilăriei”.

În monografia despre Balzac, *Balzac visionnaire*, Albert Béguin accentuează asupra vizionarismului scriitorului, care, prin intermediul unei facultăți imaginative exacerbate, transfigurează coordonatele realității imediate, le transferă într-un regim al miraculosului și fantasticului. Balzac, așa cum îl redescoperă și resemantizează Albert Béguin este un scriitor al tenebrelor sufletului uman, romantic, profund și eteroclit, un scriitor ce mizează, în conturarea vastelor sale ansambluri epice nu doar pe instrumentele descrierii realiste, ci și pe modalitățile visului și ale fanteziei. Dedesubtul stilului în aparență rece, impersonal, se

ghicește la Balzac o propensiune spre miraculos, spre fantastic și vizionarism, propensiune care e analizată cu discernământ critic și argumente viabile de criticul Albert Béguin.

Vorbind despre vis, despre mitologiile romantismului, Albert Béguin nu încetează să se refere și la sine, căci, dincolo de documentarea amplă sau de acribia explorărilor teritoriilor onirice, bănuim afectivitatea criticului, avatarurile biografiei, sensurile trăirilor celor mai intime, cum remarcă, de altfel, Marcel Brion: „Pentru cine știe să citească printre rînduri cartea conține o mare parte de autoelucidare, de autobiografie spirituală”. Cartea lui Béguin este, cum observă Mircea Martin, „o istorie a spiritului, adică o meditație asupra condiției umane și o căutare a unei identități esențiale, «în afara oricărei complezențe a eului». În cunoașterea existenței noastre «celei mai unice», «pe care însuși amorul propriu ne-o ascunde», experiența poezilor ne poate fi de ajutor, «a poezilor pe care-i adoptăm», experiență care «se asimilează la esența noastră personală»”.

Perspectiva unificatoare a cărții are și virtuți recuperatorii, în anumite privințe, în măsura în care ea suplinește și compensează chiar fragmentaritatea pe care spațiul visului o presupune, Albert Béguin reușind să ne ofere una dintre cele mai credibile imagini ale romantismului poetic european, cu numeroase ipoteze, puncte de vedere și perspective inaugurale, profitabile pentru o mai bună așezare a spiritului romantic în literatura universală.

BIBLIOGRAPHY

Gaston Bachelard, *Poetica reveriei*. Traducere din limba franceză de Luminița Brăileanu, Prefață de Mircea Martin, Editura Paralela 45, Pitești, 2005; Jean Borie (ed.), *De l'amitié. Hommage à Albert Béguin*, Geneva, 2001; Savin Bratu, *De la Sainte-Beuve la noua critică*, Editura Univers, București, 1974; Denis Clerc, *La pensée critique d'Albert Béguin*, 1965; Paul Gorceix, *A propos de la critique d'Albert Béguin: un témoignage*, în „Etudes de lettres”, nr. 4, 1993; Pierre Grotzer, *Les écrits d'Albert Béguin: essai de bibliographie*, Neuchâtel, 1967; Pierre Grotzer, *Existence et destinée d'Albert Béguin*, Neuchâtel, 1977; Mircea Martin, *Critică și profunzime*, Editura Univers, București, 1974; Gastone Mosci, *Mounier e Béguin*, Urbino, 1983; Romul Munteanu, *Metamorfozele criticii europene moderne*, Editura Univers, București, 1975; Martine Noirjean de Ceuninck, *Albert Béguin, écrivain, éditeur, professeur et critique littéraire*, în *Biographies neuchâteloises*, t. 4, Hauterive 2005; Jean-Pierre Richard, *Poezie și profunzime*. Traducere de Cornelia Ștefănescu, Editura Univers, București, 1974.